

**ФОРМУВАННЯ ФОНДУ
ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО: ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД
(1869–1926 рр.)**

На основі аналізу масиву рідкісних видань XIX – початку XX ст. та бібліографічного наповнення каталогів, виданих бібліотеками Харківського товариства поширення в народі грамотності, встановлено наявність культурно-історичного зв'язку між структурними одиницями товариства та сучасним фондом Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського.

Ключові слова: рідкісні видання, каталоги, бібліотеки, Харківське товариство поширення в народі грамотності, Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського.

Постановка проблеми. В умовах постійних суспільно-політичних, економічних, та культурно-історичних трансформацій, характерних для історії України XIX – першої третини XX ст. організація, діяльність і правонаступність наукових та просвітницьких закладів є цікавим простором для дослідників. Зокрема, бібліотечна справа мала важливе значення як складова культурного-просвітницького розвитку. Сьогодення ставить перед дослідником завдання: розкриття найважливіших сторінок української історії. Першочерговою метою дослідження є визначення джерел надходження літератури, що склала основу фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського. Джерелами дослідження є насамперед каталоги бібліотек, видані за сприяння Харківського товариства поширення в народі грамотності (каталоги бібліотеки Правління Харківського товариства поширення в народі грамотності, Довідково-педагогічного бюро, 2-ї та 3-ї безкоштовної бібліотеки-читальні).

Виклад основного матеріалу. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності неодноразово висвітлювалась у наукових

дослідженнях. Зокрема, Т. В. Коломієць детально дослідила історію створення товариства, суспільно-політичні передумови його виникнення, визначила роль Харківського товариства поширення в народі грамотності на розвиток народної освіти в Україні впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Дослідниця засвідчила, що питання щодо створення мережі освітянських бібліотек з центральною педагогічною бібліотекою виникало ще в ХІХ ст., і з часом його актуальність тільки зростала [7]. У статті С. Є. Лупаренко розкрито особливості позашкільної освітньо-виховної діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності, в тому числі акцентовано увагу на значенні бібліотек та народних читалень для зростання культурно-освітнього рівня населення [8]. Загальному становищу бібліотечної справи в Україні в ХІХ ст. приділено увагу в праці Л. А. Дубровіної та О. С. Онищенка [1].

Надзвичайно низький рівень освіти населення, обмеженість світогляду і певна невідповідність соціокультурного становища переважної частини суспільства середини ХІХ ст. вимогам часу вимагали застосування рішучих просвітницьких дій. Запорукою їх ефективності було створення своєрідних координаційних центрів, які б надавали правову, організаційну, інформаційну та фінансову підтримку. Показовою з цього приводу є діяльність просвітницьких товариств, зокрема Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869 р.), під егідою якого було створено низку народних читалень і вчительських книгозбірень, організовано довідково-педагогічний комітет, який мав вести консультаційну діяльність як в самому товаристві, так і за його межами.

На відміну від аналогічних комітетів і товариств, що спрямовували свою діяльність на розвиток позашкільної освіти, Харківське товариство поширення в народі грамотності, започатковане за ініціативи колективу громадських діячів, переважно професорів Харківського університету (Є. С. Гордеєнко, Д. І. Каченовського, О. О. Потєбні, М. М. Бекетова) насамперед опікувалося відкриттям доступних для малозабезпечених верств населення народних шкіл та міських ремісничих училищ. Лише після того, як шкільництво перейшло до відомства міської влади та земств, розгорнулася діяльність з організації народних читань, відкриття народних бібліотек, видання літератури з актуальних питань народної освіти [2, с. 5–7]. Вже перше загальне зібрання, обравши Правління товариства у складі М. М. Бекетова, В. М. Спаського, А. С. Брію, В. Н. Белінського, Г. Анненкова, А. Г. Вітте і П. Б. Лук'янова, вирішило розробити проект бібліотеки народних книжок та проект вчительської семінарії. У 1869 р. за ініціативи Харківського товариства поширення в народі грамотності було відкрито першу щоденну школу з учительською та учнівською бібліотеками. Член товариства М. Д. Лінда передав учительській бібліотеці зібрання книжок з методики та педагогіки і в подальшому продовжував поповнювати фонд новими виданнями [2, с. 30–32]. У 1871 році за ініціативи Харківського товариства поширення в народі грамотності було відкрито 2 сільські бібліотеки-читальні (7 жовтня та 14 листопада 1871 р.) [9, с. 21]. Пізніше такі книгозбірні намагалися організувати практично у кожному селі Харківщини.

1 січня 1891 р. у Харкові за ініціативи Харківського товариства поширення в народі грамотності громадським коштом було відкрито Першу безкоштовну народну бібліотеку-читальню, яку очолив В. Я. Данилевський. Завідуючою було обрано Л. Г. Єфимович [2, с. 114]. Уже на момент відкриття було зібрано більше 2 тис. книг, але згідно з розпорядженням Міністерства Народної Освіти Російської імперії до складу бібліотеки могли входити лише ті видання, які увійшли до спеціального каталогу міністерства. У зв'язку з цим Комітет бібліотеки змушений був подавати клопотання про надання дозволу на включення до фонду бібліотеки близько 400 назв, що не входили до міністерського переліку, та періодичних видань, які на той час до народних бібліотек не допускалися. Ці клопотання були успішними [2, с. 116–119].

У бібліотеках Харківського товариства поширення в народі грамотності працювали переважно на громадських засадах, збирали статистичні дані, складали каталоги (систематичний, картковий, нумераційний) тощо. У зв'язку з численними проханнями читачів та високим рівнем відвідування читальні у 1902 р. біло відкрито абонемент, за яким читачі могли брати літературу додому. І, хоча з відкриттям у Харкові інших народних бібліотек кількість відвідувачів почала знижуватись, все ж середня кількість читачів в середньому трималася на рівні 1200 осіб на рік [2, с. 116–119]. У 1893 р. в бібліотеці нараховувалося 1900 абонементів, до книгозбірні надійшло 2540 книг [10, с. 62–63]. За єдиною відпрацьованою системою було створено й інші бібліотеки-читальні.

Цікавим джерелом для дослідників педагогіки, історії, психології, розвитку бібліотечної та книговидавничої справи є каталоги, що видавалися Харківським товариством поширення в народі грамотності для ознайомлення громадськості з переліком наявної у підпорядкованих йому книгозбірнях вітчизняною та зарубіжною літературою педагогіко-психологічного спрямування, новими надходженнями періодичних видань.

Сьогодні у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського зберігається ряд каталогів, виданих за сприяння Харківського товариства поширення в народі грамотності з печатками товариства та науково-педагогічної бібліотеки УНДП. У ході пошуку було виявлено відповідність переліку літератури з каталогів сучасним фондам бібліотеки. Зокрема, значна кількість видань фонду аналогічна зазначеним у каталогах і містить печатки та штампи Харківського товариства поширення в народі грамотності, а також Довідково-педагогічного комітету.

У 1896 році було створено бібліотеку при Правлінні Харківського товариства поширення в народі грамотності з педагогічним відділом та довідковим відділом з питань народної освіти. Станом на 1 січня 1897 року бібліотека нараховувала 227 назв у 698 томах та брошурах [11, с. 5].

„Каталог библиотеки при Правлении Харьковского Общества распространения в народе грамотности”, виданий у 1898 р., є цікавим у плані правонаступності книгозбірень, оскільки фонд цієї бібліотеки, яку в 1899 р. було передано новоствореному Довідково-педагогічного комітету. Каталог містить перелік видань за розділами (всього – 465 назв педагогічної та довідкової літератури, 16 назв періодичних видань): література з народної освіти; довідкова література про діяльність культурно-просвітницьких та

благодійних товариств, народних бібліотек і читалень, народних училищ, недільних шкіл, вечірніх курсів та ремісничих училищ; періодичні видання [5].

У 1899 р. І. П. Білоконський вніс пропозицію заснувати довідково-педагогічний комітет, метою якого було допомогти особам, зацікавленим у розвитку народної освіти розібратися у нормативній базі. Загальні збори створили спеціальну комісію для розробки інструкції майбутнього комітету. У березні 1900 р. розпочалась діяльність комітету. Головою було обрано І. П. Білоконського [2, с. 96].

Насамперед розпочалася організація бібліотеки, основу якої склали книги, передані Правлінням Харківського товариств поширення в народі грамотності. Каталог бібліотеки був складений М. І. Кузнецовою, розпочалось створення списків журнальних статей з різних питань народної освіти. Спочатку планувалося розпочинати діяльність комітету лише після завершення каталогізації, але вже у 1900 р. звітка про відкриття довідково-педагогічного комітету поширилася серед громадськості і до комітету почали надходити запити з різних куточків Російської імперії. [2, с. 97–98]

Станом на 1 січня 1901 р. бібліотека Комітету складала 1900 томів, а протягом року досягла 2400 томів. За цей час було виконано 85 запитів, що надходили з товариств (Вільно-Економічного, Московського Педагогічного, Київського товариства грамотності), губернських (Курське, Орловське) та повітових (Сумське, Горбатівське, Чебоксарське) земств. До 1904 року обсяг фонду бібліотеки досяг 4649 томів [2, с. 98–99]. У 1904–1905 рр. діяльність комітету значно знижується, про що свідчить, наприклад, зниження кількості виконаних запитів до 57 від 52 товариств та приватних осіб [12, с. 2]. Причиною цього стало поширення революційних настроїв у суспільстві, страйки працівників пошти та зв'язку, а також обшуки, проведені у Комітетах та вилучення у 1906 р. більшості документів та майже всього листування. Ці документи повернули лише влітку 1907 р., запити з них на той час вже втратили свою актуальність [2, с. 100].

Бібліотека тим часом продовжувала поповнюватися, в основному за рахунок пожертв та книг, виданих членами Харківського товариства поширення в народі грамотності і на 1909 р. нараховувала 6320 томів. У 1905 р. до бібліотеки надійшло близько 600 томів. З журналів було виписано „Вестник воспитания”, від голови Комітету надходили „Русская школа” та „Образование”. Редакції нововідкритих видань надсилали свої журнали для ознайомлення. Серед таких були: „Друг детей”, „Светлячок”, „Семья и школа” [12, с. 2]. Одночасно, в умовах майже призупиненої діяльності 1905–1906 р., проводилася робота з підготовки каталогу бібліотеки та створення списків журнальних статей з питань шкільної та позашкільної освіти [13, с. 10].

Вже у 1901 р. з метою поширення у суспільстві інформації про становище й розвиток вітчизняної народної освіти, діяльність культурно-просвітницьких товариств, нормативне забезпечення сфери народної освіти, розвиток бібліотечної та книговидавничої справи, методики викладання й виховання було видано „Каталог библиотеки при Справочно-Педагогическом Комитете” [5].

Документи в каталозі систематизовано за змістом. До I відділу внесено літературу з народної освіти, в тому числі й зарубіжну. Представлені праці І. П. Білоконського, В. П. Вахтерова, М. А. Корфа, С. І. Миропольського, М. Сперанського, В. Фармаковського та інших. У II (довідковому) розділі, літературу розподілено на 8 підвідділів за місцем діяльності установи-видавця. Так, до підвідділу „А” включено літературу, що стосується діяльності товариств і комітетів грамотності, товариств опіки у справах народної освіти, видавничих комітетів, товариств поширення в народі корисних книг. До розділу „Б” входять звіти, доповіді, огляди та праці з народної освіти земств та органів міського самоуправління. Окремі підвідділи присвячені діяльності благодійних товариств та товариств тверезості („В”); бібліотечній справі („Г”); книжковій торгівлі („Д”); міським та сільським початковим училищам, недільним школам, вечірнім та підготовчим курсам, ремісничим та професійним училищам, виправним закладам („Е”); організації лекцій, народних читань та інших культурно-просвітницьких заходів для населення („Ж”); діяльності товариств допомоги малозабезпеченим та товариств взаємодопомоги („З”). У третьому, педагогічному відділі, сконцентровано літературу з педагогіки та психології, видання, присвячені життю та діяльності видатних діячів народної освіти; методики, керівництва і програми для початкових сільських та міських училищ, недільних та професійних шкіл, повторювальних курсів; звіти щодо курсів та з’їздів вчителів, діяльності учительських курсів та семінарій. Для зручності пошуку потрібної літератури та ознайомлення з новими виданнями за напрямками було вміщено у окремий підрозділ критичну та бібліографічну літературу, бібліографічні покажчики педагогічної та загальної літератури. IV розділ містить перелік видань, присвячених гігієні, фізичному вихованню, організації дитячого відпочинку, благоустрою шкільних приміщень. До V розділу увійшли книги, видані видавничим комітетом Харківського товариства грамотності, до VI – періодичні видання у кількості 18 назв з короткою характеристикою тематики видання. У VII відділі об’єднано законоположення, циркуляри, настільні книги, календарі, словники та інші книги, що не увійшли до жодного з вищезгаданих розділів. У додатках міститься перелік установ Харківського товариства поширення в народі грамотності, список просвітницьких товариств за учбовими округами та місцем виникнення.

У 1911 р. за безпосередньої участі В. М. Білоконської побачило світ друге, доповнене видання каталогу Довідково-педагогічного комітету при Харківському товаристві поширення в народі грамотності. Принцип систематизації видань, що увійшли до цього переліку, залишився незмінним. Однак, у зв’язку зі значним зростанням обсягів літератури було розширено тематику розділів. Так, до довідкового відділу увійшли підвідділи „А” – звіти та статuti товариств і комітетів грамотності, товариств народних університетів та інших просвітницьких установ; „Б” – звіти, доповіді, журнали, огляди й праці з народної освіти земств та міст; „В” – звіти та статuti товариств тверезості, професійних організацій тощо; „Г” – бібліотеки всіх рівнів (звіти, каталоги, правила, статuti); „Д” – заклади книжкової торгівлі та книжкові склади; „Е” – сільські та міські початкові училища, церковно-приходські училища та школи грамоти, недільні школи, ремісничі та професійні училища,

середні навчальні заклади та виправні притулки; „Ж” – народні університети, лекції, народні читання, культурно-просвітницькі заходи; „З” – товариства взаємодопомоги та опіки. Педагогічний розділ поділяється на підрозділи „А” – педагогіка, психологія, філософія, біографії відомих педагогів, письменників та діячів у сфері народної освіти; „Б” – методики, керівництва та посібники для закладів народної освіти всіх типів, розподілені за навчальними предметами; „В” – звіти про діяльність педагогічних з’їздів, учительських курсів, інститутів та семінарій; „Г” – бібліографічні та систематичні покажчики педагогічної, дитячої та загальної літератури, історія літератури та мистецтв. Перелік періодичних видань нараховував 41 назву.

„Каталог 2-й бесплатной народной читальни-библиотеки Харьковского Общества распространения в народе грамотности”, виданий у 1895 р. та розширений і перевиданий у 1900 р., а також „Каталог 3-й бесплатной народной читальни-библиотеки Харьковского Общества Распространения в народе грамотности” (1900 р.) відображають доступну тогочасним читачам літературу з різних галузей знань та народного господарства, довідкові та періодичні видання, книжки для дітей [3, 4].

Зокрема, каталог 2-ї безкоштовної народної читальни-бібліотеки є типовим прикладом таких видань, які, крім ознайомлення громадськості з наявною в бібліотеці-читальні літературою, слугували і своєрідним зразком для відкриття подібних книгозбірень у інших місцевостях. Його обсяг розподіляється за тематикою літератури і нараховує 12 розділів. Перший розділ об’єднує видання духовного та морального спрямування і містить як агіографічні твори, так і дитячі книги, що ознайомлюють дітей з принципами православної моралі (понад 260 назв). До другого розділу (перелік історичних видань) увійшли книжки з історії Російської імперії, Київської Русі, всесвітньої історії, біографії відомих діячів політики, науки та культури, історія літератури. Розділ „Географія” включає описи країн та місцевостей, етнографічні нариси, посібники з географії. Досить значним є розділ художньої літератури, в якому представлені твори Дж. Байрона, Ж. Верна, Ч. Діккенса, Ж.-Б. Мольєра, М. В. Гоголя, Г. Квітки-Основ’яненка, та інші перлини світового письменства. Окремий розділ становить перелік дитячої літератури, якій раніше не приділялося стільки уваги. Решта розділів згруповані за галузями знань: педагогічний; природознавство та математика; медицина, гігієна та ветеринарія; суспільствознавство; ремесла, промисловість та сільське господарство. Література медичного спрямування покликана ознайомити читачів з правилами гігієни, надати їм знання про запобігання інфекційним хворобам, догляд за дітьми та хворими, надання першої медичної допомоги. У XI розділі зібрано довідкову літературу з різних питань, у XII – періодичні видання [3], які, за тогочасною практикою міністерства народної освіти Російської Імперії, зазвичай до фондів народних бібліотек не включалися. Для внесення їх до переліку видань книгозбірні керівництву читальні довелося подавати клопотання до Вченого комітету Міністерства народної освіти [2, с. 115].

Таким чином, на початку ХХ ст. такі каталоги мали важливе значення для популяризації бібліотечних фондів, сприяли підвищенню рівня доступності

спеціалізованої літератури та інформуванню громадськості про напрями досліджень у різних сферах суспільного життя.

Висновки. На сьогодні у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського зберігаються каталоги II та III безкоштовної народної бібліотеки-читальні, бібліотеки Правління Харківського товариства поширення в народі грамотності та довідково-педагогічного комітету, де у структурованому за тематикою вигляді наведено наявні на той час у книгозбірні видання. У ході проведеного дослідження було виявлено, що частина цих видань з печатками Харківського товариства поширення в народі грамотності та Довідково-педагогічного комітету увійшли до складу фонду науково-педагогічної бібліотеки УНДП (1926 р.), а після створення у 1999 р. Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського стали частиною її книжкових надбань і стали частиною наукового об'єкту, що складає національне надбання України. Змістове наповнення каталогів надає широкі можливості для дослідження вітчизняної та зарубіжної психолого-педагогічної думки XIX – початку XX ст., вивчення історії бібліотечної справи, розуміння особливостей культурно-просвітницького руху в Україні впродовж другої половини XIX – XX ст.

Список використаних джерел

1. *Дубровіна Л. А.* Бібліотечна справа в Україні в XIX столітті / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – Київ, 2009. – 530 с.
2. Исторический обзор деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности 1869–1909. – Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. – 261 с.
3. Каталог 2-й бесплатной народной читальни-библиотеки Харьковского Общества распространения в народе грамотности. – Харьков : Типо-Литогр. Шмерковича, 1895. – 52 с.
4. Каталог 3-й бесплатной народной читальни-библиотеки Харьковского Общества распространения в народе грамотности. – Харьков : Тип. И. М. Варшавчика, 1900. – VIII, 64 с.
5. Каталог библиотеки при Правлении Харьковского Общества распространения в народе грамотности. – Харьков : Тип. „Печатное дело”, 1898. – 19 с.
6. Каталог библиотеки при Справочно-Педагогическом Комитете / Харьк. о-во распространения в народе грамотности. – 2-е изд. – Харьков : Тип. „Утро” А. А. Жмудского, 1911. – IV, 194 с.
7. *Коломієць Т. В.* Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920) / Т. В. Коломієць. – Харків : Консум, 1998. – 190 с.
8. *Лупаренко С. Є.* Позашкільна освітньо-виховна діяльність харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / С. Є. Лупаренко // Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2014. – Вип. 46. – С. 204–213.
9. Харьковское Общество распространения в народе грамотности : отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1871 год / Харьк. О-во распространения в народе грамотности. – Харьков : [б. и.], 1872. – 24 с..
10. Харьковское Общество распространения в народе грамотности : отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1893 год / Харьк. О-во распространения в народе грамотности. – Харьков : Тип. Губерн. Правления, 1894. – 144 с. : табл.
11. Харьковское Общество распространения в народе грамотности : обзор деятельности Харьковского Общества Распространения в народе грамотности за 1896 год / Харьк. О-во распространения в народе грамотности. – Харьков : Тип. Губерн. Правления, 1897. – 86 с. : табл.

12. Харьковское Общество распространения в народе грамотности : отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1905 год / Харьк. О-во распространения в народе грамотности. – Харьков : Типо-Литогр. Х. М. Аршавской, 1908. – 116 с. : табл.

13. Харьковское Общество распространения в народе грамотности : отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1906 год / Харьк. О-во распространения в народе грамотности. – Харьков : Типо-Литогр. Х. М. Аршавской, 1908. – 71 с.

Орищенко И. А.

Формирование фонда Государственной научно-педагогической библиотеки Украины им. В. А. Сухомлинского: Харьковский период (1869 – 1926 гг.)

На основании анализа массива редких изданий XIX – начала XX в. и библиографического содержания каталогов, изданных библиотеками Харьковского Общества распространения в народе грамотности, установлено наличие культурно-исторической связи между структурными отделениями общества и современным фондом Государственной научно-педагогической библиотеки Украины им. В. А. Сухомлинского.

Ключевые слова: редкие издания, каталоги, библиотеки, Харьковское Общество распространения в народе грамотности, Государственная научно-педагогическая библиотека Украины им. В. А. Сухомлинского.

Oryshchenko I. O.

Fund formation of V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine: Kharkiv period (1869–1926)

On the basis of analysis of rare editions XIX – early XX century. and bibliographic content of catalogs published by libraries of Kharkiv Society spreading literacy among the people, the presence of cultural and historical link between the structural units of modern society and the Fund of V.A. Sukhomlynsky State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine.

Keywords: rare editions, catalogs, libraries, Kharkiv Society spreading literacy among the people, V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine.